

УДК 343.95

Новікова К. М., здобувач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ З НАСИЛЬНИЦЬКОЮ СПРЯМОВАНІСТЮ

Досліджено проблему насильницької злочинності. Розглянуто структуру особистості злочинця з насильницькою спрямованістю. Розкрито методи вивчення психологічних особливостей таких осіб.

Ключові слова: насильницька злочинність; особистість злочинця; психологічні особливості; методи вивчення осіб із насильницькою спрямованістю.

На сучасному етапі розвитку України як незалежної правової держави викликає занепокоєння підвищення рівня насильницької злочинності в суспільстві. Насильницькі злочини – це злочини проти життя та здоров'я громадян, а отже, вони ставлять під загрозу існування суспільства як такого. Одним із засобів ефективної боротьби зі злочинністю, забезпечення безпеки громадян є створення не тільки системи контролю, а й впливу на суб'єктів злочинної діяльності.

Насильницька злочинність є однією з найбільших проблем як у нашій країні, так і в усьому світі: для людей, соціальних верств, націй, і навіть окремих країн, що давно вважаються цивілізованими. У 2013 р., порівняно з 2012 р., рівень насильницької злочинності в Україні збільшився в дев'ять разів. У січні 2013 р. було зареєстровано 5270 умисних убивств, порівняно з 240 у 2012 р.; майже 10 000 особливо тяжких злочинів замість 1000 за аналогічний період. Упродовж 11 місяців 2013 р. було вчинено 1905 умисних убивств та 3001 тяжке тілесне ушкодження. Серед злочинців 33 % мали судимість у минулому. Про це свідчать результати Державного комітету статистики України. Важливими напрямками

розв'язання цієї проблеми є створення ефективної системи індивідуальної та загальної профілактики насильницької злочинності, наближення її до європейських стандартів.

Метою дослідження є вивчення психологічних особливостей злочинців із насильницькою спрямованістю з метою визначення оптимальних шляхів та методів профілактики насильницької злочинності в нашій державі, розроблення ефективних психокорекційних програм для засуджених за насильницькі злочини в установах виконання покарань та під час їх реабілітації після відбування покарання.

Існує декілька позицій щодо зазначеної проблеми, оскільки окремі аспекти й теоретичні засади насильницької злочинності науковці розглядають по-різному. Значний внесок у вивчення цього питання зробили такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як-от: А. І. Алексєєв, Ю. М. Антонян, О. М. Бандурка, Н. А. Біляєв, В. М. Биков, Ф. Г. Бурчак, І. А. Возгрін, Я. І. Гілінський, В. В. Голіна, П. І. Гришаєв, П. С. Дагель, І. М. Даньшин, В. Е. Ємінов, А. Ф. Зелінський, В. П. Казмірчук, І. І. Карпець, Г. А. Кригер, М. І. Ковальов, В. Н. Кудрявцев, О. М. Литвак, В. Б. Лукашевич, В. В. Лунєєв, С. В. Позднішев, В. П. Сальников, Д. А. Шестаков та ін. Водночас недостатньо висвітленими в психологічній науці залишаються питання щодо індивідуально-психологічних особливостей злочинців із насильницькою спрямованістю, їх ролі в процесі вчинення злочинів.

Я. І. Гілінський поняття «насильницькі злочини проти особи» трактує як нелегітимні, заборонені кримінальним законом діяння, що посягають на життя, здоров'я, фізичну (серед іншого і статеву) недоторканність особистості [1].

Перелік насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи різноманітний і широкий. Вони передбачені розділом II Особливої частини Кримінального кодексу (КК) України. До таких належать такі умисні злочини, як убивство (ст. 115–118 КК України, крім убивства з корисливих мотивів), усі види тілесних ушкоджень (ст. 121–125 КК України), побої та мордування (ст. 126 КК України), катування (ст. 127 КК України), погроза вбивством (ст. 129 КК України), згвалтування та інші статеві злочини (ст. 152–156 КК України), хуліганство (ст. 296 КК України), наруга над могилою (ст. 297 КК України), нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або

культури (ст. 298 КК України), жорстоке поводження з тваринами (ст. 299 КК України) та інші.

Зазначені види насильницьких дій у сучасній науковій літературі належать до категорії за назвою «насильницькі злочини». Однак і донині існує невизначеність щодо точного кола цих актів.

Однією з найпоширеніших класифікацій є поділ на насильницькі та насильницько-корисливі злочини. До групи насильницьких злочинів належить значний перелік посягань, у яких фізичне та психічне насильство над особою є засобом досягнення злочинної мети. Фахівці до насильницьких злочинів справедливо відносять навмисні вбивства, тілесні ушкодження, звалтування та хуліганство (В. Н. Бурлаков, В. В. Голина, В. Е. Ємінов, М. І. Єнікєєв, А. С. Зелінський, В. Н. Кудрявцев, В. В. Лунєєв, В. П. Сальников). Приналежність хуліганства до групи насильницьких злочинів обґрунтована тим, що насильницькі злочини й хуліганство – це тісно пов'язані та взаємозумовлені кримінальні явища.

Ю. М. Антонян вважає, що до насильницьких злочинів належать усі ті, що дійсно передбачають насильство. Розбій, грабїж та вимагання визнаються корисливо-насильницькими злочинами. Але згідно з переконанням ученого, їх можна вважати власне насильницькими, тому що недоторканність особи, її здоров'я, честь і гідність варто цінувати вище за майно. Дослідник зазначає, що найбільш інформативним є такий критерій, як спосіб учинення злочину [2].

А. І. Алексєєв насильницькими злочинами вважає діяння, що посягають на різні об'єкти, але пов'язані єдиною мотивацією (насильницькою чи агресивно-насильницькою). Водночас ідеться про насильство «інструментальне» (наприклад, спрямоване на пограбування) і насильство як самоціль (наприклад, безглузде катування потерпілого) [3].

Отже, кульмінацією насильницьких некорисливих злочинів (суто насильницьких) є безпосередньо насильство, учинивши яке, злочинець вважає, що досяг своєї мети. Мотивами цих злочинів можуть бути помста, ревності, заздрість, хуліганські спонукання, гіпертрофований статевий інстинкт, садистські нахили. Автори наголошують на тому, що корислива мотивація деяких видів агресивної поведінки не виключає

загальної ворожості та екстремістської спрямованості посягань на особистість, адже неможливо завдавати ушкоджень, погрожувати смертю, не бажаючи смерті або іншої шкоди потерпілому. Тому ці злочини слід вважати насильницькими, а точніше корисливо-насильницькими.

С. С. Овчинський вважає, що крім убивств, тяжких тілесних ушкоджень, згвалтування, насильницькі злочини передбачають грабіж і розбій, оскільки внаслідок цих діянь більшої шкоди зазнає особистість, аніж її майнові інтереси. Насильство над особистістю супроводжує весь акт розбою від початку до кінця; розбій і грабіж заподіюють збитки життєво важливим благам особистості. Цим злочинам притаманна зухвалість та агресивність дій. До того ж, застосовуючи насильство для задоволення своїх корисливих інтересів, злочинці в певних випадках позбавляють потерпілих життя [4].

Насильницькими злочинами можна вважати лише навмисні дії, оскільки якщо необережним злочином навіть і завдається істотної фізичної (психічної) шкоди потерпілому, ці дії більше схожі на злочини, учинені шляхом порушення певних правил. Насильство (фізичне або психічне) є лише активними навмисними суспільно небезпечними діями.

Традиційно насильницько-корисливі злочини розглядають окремо з урахуванням їх специфічних кримінологічних рис і ознак, тому що їх головним об'єктом є відносини власності.

Корисливо-насильницькі злочини можуть передбачати грабіж, поєднаний із насильством (ч. 2 ст. 186 КК України), убивство з корисливих мотивів (п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України), розбій (ст. 187 КК України), вимагання (ст. 189 КК України), бандитизм (ст. 257 КК України), що метою яких є злочинне збагачення.

Отже, насильницька злочинність – це сукупність злочинів, учинених із застосуванням фізичної сили або погрози її застосування. В основі їх механізму – агресивно-зневажливе, цинічне ставлення до особи, її життя, фізичного й психічного здоров'я, честі й гідності, спрямоване на заподіяння шкоди фізичним чи моральним благам людини.

Згідно з твердженням Ю. М. Антоняна та В. В. Гульдана, джерелом злочинності є лише особистість. Далеко не завжди об'єктивні обставини провають на вчинення злочину.

Тобто кожну ситуацію суб'єкт сприймає залежно від його особистісних властивостей [2].

Для розкриття механізмів насильницької злочинної поведінки необхідно визначити індивідуально-психологічні особливості осіб, які вчинили злочини некорисливого характеру.

Характерними рисами осіб, які вчиняють насильницькі злочини, більшість науковців вважає дефектність соціальної ідентифікації, емоційну обмеженість, імпульсивну агресивність. Такі особи відрізняються від інших типів злочинців крайнім егоцентризмом, примітивізмом, цинізмом, прагненням до негайного задоволення спонтанних бажань. Конфлікти вони долають зазвичай шляхом насильства. Насильницькі злочини такі особи вчиняють з особливо жорстокою агресивністю, що свідчить про глибоку особистісну деформацію, сформованість в індивіда стійкої установки на агресивну деструктивну поведінку [4–5].

Також у середовищі злочинців такого типу досить часто перебувають особи з високим рівнем особистісної тривожності, невпевненості в собі, імпульсивності, поєднаної з високою чутливістю, підвищеною особистісною вразливістю в міжособистісних стосунках, низькою здатністю до засвоєння правових і моральних норм. Ці яскраві особистісні риси значною мірою визначають поведінку, ускладнюють соціальну адаптацію та налагодження конструктивних міжособистісних контактів у малих соціальних групах, що спричиняє конфліктні ситуації й застосування насильства як засобу вирішення нестерпної для індивіда ситуації [2; 6].

Багато осіб, які вчинили насильницькі злочини, не можуть чітко пояснити причини, що спонукали їх до насильницьких дій, а надто повторно. Їм складно, а іноді й неможливо стримати вкрай інтенсивні прояви агресії. Стан афекту настає настільки швидко, що його неможливо уникнути чи контролювати. Досить часто злочинці такого типу потрапляють у жорстку залежність від обставин, що склалися, наприклад, коли вважають, що їх тяжко образили. Але це лише свідчить про особливості певної особистості, її здатність потрапляти в таку залежність. Конфліктна ситуація нездоланно впливає на суб'єкта і зрештою призводить до вчинення злочину нібито повз його волі. Значний інтерес викликає явище повторного вчинення насильницького

злочину через певний час після звільнення тією самою особою, яка вже відбувала покарання за вчинення аналогічного діяння.

З метою визначення механізмів неусвідомленої сфери особистості злочинців із насильницькою спрямованістю ми застосовували методiku визначення домінуючого типу психологічної установки відповідно до концепції Д. М. Узнадзе. Це дало змогу виявити роль психологічних установок у процесі формування насильницької спрямованості особистості та деякі закономірності вчинення повторних насильницьких злочинів.

Психологічну установку трактовано як готовність до певної поведінки, спрямованої на задоволення конкретних потреб у певній ситуації [7]. Установка є механізмом, що формується від моменту народження протягом усього життя й визначає спрямованість активності особистості та її інтенсивність. Вона може бути в певних випадках усвідомленою, але більш глибинні та визначальні її форми належать до сфери неусвідомленого (чим варто пояснювати феномен неусвідомлення справжнього мотиву насильницьких дій). У науковій літературі виокремлено такі різновиди установок:

1. Первинна установка – виникає внаслідок результату поєднання актуальної потреби та об'єктивної ситуації, у якій цю потребу може бути задоволено.

2. Фіксована установка – виникає після багаторазових повторень, тобто диспозиційна установка.

Фіксована установка є стабільною модифікацією особистості та може виявлятися як в аналогічній, так і в іншій ситуації, виконувати мотиваційну та спрямувальну функції. Вона є компонентом головних поведінкових стратегій, що закріпилися впродовж життя і становлять стереотипи поведінки особистості. Д. М. Узнадзе зауважував, що в цьому розумінні для кожної людини є вирішальним її минуле, ситуації, які відбувалися в її житті, важливі для неї враження й переживання. Ці чинники сприяють появі в кожній особистості власних, відмінних від інших, фіксованих установок. Саме вони впливають на те, що для суб'єкта в ситуації вибору можливих дій є актуальними лише окремі з них, до яких він відчуває внутрішню готовність. Сенс мотивації полягає саме в тому, що особа шукає і знаходить засоби дій, що відповідають головній визначальній у її житті психологічній установці.

Зміст установки залежить, щонайперше, від потреб особистості й арсеналу важливих для неї установок, зафіксованих у минулому [8].

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що у формуванні осіб із насильницькою спрямованістю провідну роль відіграють фіксовані ригідні установки антисоціальної спрямованості, поєднані з індивідуально-психологічними рисами характеру, що сформувалися в процесі життєдіяльності. Зафіксована ригідна установка як засіб поведінки в певних обставинах постає як несвідомий мотив в аналогічних ситуаціях і призводить до «випадкових» повторних насильницьких злочинів.

Ці чинники також можуть ускладнювати процес соціально-психологічної адаптації зазначених осіб, заважати засвоєнню соціально позитивного досвіду, налагодженню конструктивних міжособистісних стосунків, що створює негативний прогноз життєвої перспективи суб'єкта і сприяє закріпленню злочинних установок у структурі особистості.

У межах проведення дослідження індивідуально-психологічних особливостей злочинців із насильницькою спрямованістю ми використовували такі тестові методики: методику вивчення характерологічних особистісних рис – опитувальник Кеттела, методику виявлення наявності акцентуацій – опитувальник Шмішека, а також методику виявлення схильності до девіантної поведінки В. Н. Орел.

Вибірку сформовано з осіб, які відбувають покарання за вчинення повторних тяжких насильницьких злочинів у Білоцерківській виправній колонії № 35 та Ірпінському виправному центрі № 132 для чоловіків ДПС України в м. Києві та Київській області. Особи, відібрані нами для проведення дослідження, були повторно засуджені за статтями КК України, які відповідають меті та завданням дослідження (п. 1, 2, 121 п. 1, 2 ст. 115). Вибірку здійснено з 41 особи віком від 25 до 60 років. Після попереднього визначення вибірки з кожним піддослідним було проведено особисту бесіду для налагодження психологічного контакту, створення атмосфери зацікавленості, ознайомлення з інструкцією методик дослідження.

Дослідженням психологічних установок злочинців із насильницькою спрямованістю було виявлено, що 43,9 % піддослідних означеної вибірки мають ригідну фіксовану установку. Більшість зазначених осіб мала багато судимостей – від п'яти до восьми, тобто майже все життя ці люди провели в місцях позбавлення волі. Серед осіб такої категорії 44,4 % мали показники, вищі за норму (опитувальник Шмішека) за шкалою збудливості, 38,8 % – за шкалою екзальтованості. Інші показники були незначними. За методикою СОП (шкала схильності до агресії та насилля) відсоток перевищення норми був відносно невисоким – 33,3 %, а за шкалою схильності до адитивної поведінки результати групи суттєво перевищували норму. Показники шкали вольового контролю емоційних реакцій були середніми.

За опитувальником Кеттела високі бали отримали фактори G – нормативність, відповідальність, рішучість; Q1 – схильність до експериментувань, відкритість до всього нового та Q3 – самоконтроль, сильна воля, дисциплінованість.

Результати свідчать, що більшість засуджених схильна наділяти себе кращими в їх розумінні якостями характеру (на нашу ж думку – протилежними їхнім), проте це протиріччя відбувається поза їх свідомістю – агресивність не є головним компонентом структури їх особистості. Наявний також взаємозв'язок між фіксованою ригідною психологічною установкою і збудливою та екзальтованою акцентуаціями характеру. Схильність до адикцій свідчить про тісну залежність від реалізованих у життєвому досвіді форм поведінки, що, як на нас, може бути схильністю особистості до виникнення саме ригідних фіксованих психологічних установок.

Система диспозиційних установок дає змогу охарактеризувати профіль особистості. Знання системи фіксованих установок надає можливість ще до виникнення актуальної ситуації виявити тенденцію і орієнтацію особистості, спрогнозувати характер поведінки суб'єкта в тій або іншій ситуації. Це створює можливість ефективної діагностики, організації ефективних програм ресоціалізації у межах профілактики повторної насильницької злочинності з урахуванням індивідуально-психологічних рис злочинців із насильницькою спрямованістю.

Безумовно, що результати дослідження потребують подальшого доопрацювання. Заплановані такі напрями роботи: додаткове збирання та опрацювання емпіричного матеріалу, аналіз теоретичних джерел із розгляданого питання, розроблення методик психологічної корекції психологічних установок засуджених за насильницькі злочини та подальше застосування зазначених комплексів методик у системі профілактичних заходів.

Список використаних джерел

1. Криминология / под ред. Я. И. Гилинского. – СПб. : Питер, 2002. – 377 с.
2. Антонян Ю. М. Личность преступника / Ю. М. Антонян, В. Е. Эминов. – М. : Норма, 2010. – 366 с.
3. Алексеев А. И. Криминология : [курс лекций] / А. И. Алексеев. – М. : Щит, 1999. – 340 с.
4. Овчинский С. С. Преступное насилие. Преступность в городах / С. С. Овчинский. – М. : Инфра, 2007. – 407 с.
5. Лунеев В. В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции / В. В. Лунеев. – М. : Волтерс – Крувер, 2005. – 299 с.
6. Криминология : [учеб.] / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. – М. : Юристъ, 1997. – 308 с.
7. Узнадзе Д. Н. Психология установки / Д. Н. Узнадзе. – СПб. : Психология-Классика, 2001. – 414 с.
8. Норакидзе В. Г. Методы исследования характера личности / В. Г. Норакидзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1975. – 242 с.